

समावेशक शिक्षणाच्या अमंलबजावणीतील अडथळे

डॉ. कविता साळुंके¹ & सचिन अशोक पोरे²

¹सहयोगी प्राध्यापक

²पीएच.डी संशोधक यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

Abstract

भारत हा विविधतेतून नटलेला एकसंघटीत असलेला एकमेव देश आहे. भारतामध्ये विविध परंपरा, जाती, धर्म, वंश, भौगोलिक, शारीरिक, भाषिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, ई.प्रकारची विभिन्नता आढळते. जगामध्ये एवढी विविधता व एकता असलेला भारत हा एकमेव देश आहे. भारतामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेले असलेले तरी आर्थिक परिस्थिती हलाखीची असणारे, आदिवासी, वंचित, स्त्रिया, दिव्यांग असे अनेक घटक शिक्षणापासून अलिप्त राहिलेले दिसतात. २००९ च्या शिक्षण हक्क कायदानुसार सर्व मुलांना प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केलेले आहे. त्यामुळे सर्व बालकांचा तो अधिकार आहे. या सर्व घटकांना शिक्षण देणे आवश्यक आहे. दिव्यांगांच्या प्रमाणानुसार त्यांना विविध प्रकारचे शिक्षण घेण्याची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे. कर्णबधीर, अंध, अपंग, अशा विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांना विशेष शाळांद्वारे शिक्षण दिले जाते. मात्र त्यातील मर्यादा लक्षात आल्यावर त्या धोरणात बदल होत गेले. दर्जेदार शिक्षण हा प्रत्येक बालकांचा मुलभूत मानवी हक्क आहे. असे जागतिक पातळीवर मान्य झाल्यावर सर्वांना सामावून घेणारे समावेशक शिक्षण ही काळाची गरज बनली आहे.

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

१) प्रस्तावना:- व्यक्ती विकासात शिक्षणाचे महत्वाचे स्थान आहे. या तत्वानुसार भारत सरकारने सर्व मुलांना शाळेच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे ठरविले आणि 'सर्व शिक्षा अभियान' सुरु झाले तेव्हापासून सर्वसमावेशक शिक्षण, समावेशित शिक्षण, या सारखे नवीन प्रवाह उदयास येऊ लागले. 'सर्व शिक्षा अभियान' या धोरणानुसार शालेय

अभ्यासक्रम,अध्ययन अध्यापन पद्धती आणि शालेय व वर्गवातावरण यांचा नव्याने विचार व्हायला सुरुवात झाली.सर्व सामान्य मुलांच्या बरोबर अनेक विद्यार्थी दूर होते.त्यांना जवळ आणण्याचा प्रयत्न झाला.उदा- शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या अपंग,बालके,शैक्षणिक अक्षम बालके,दुर्गम डोंगराळ,आदिवासी व झोपडपट्टी क्षेत्रातील मुले ई.यापूर्वी अपंग बालकांसाठी अपवादात्मक बालकांचे शिक्षण (integrals Education) यांसारख्या शिक्षणाच्या सुविधा स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात आपल्या भारतात केल्या गेल्या. सर्वसामान्य मुलांबरोबर या मुलांना शाळेत सामावूनही घेतले तरी या शिक्षणात काही त्रुटी होत्या म्हणून सर्वाना एकाच वर्गात सामावून घेण्याचे धोरण राबविण्याची अभिनव संकल्पना आली. ती संकल्पना म्हणजे ' सर्व शिक्षा अभियान ' होय.

पाश्चिमात्य देशांमध्ये यापूर्वीच समावेशक शिक्षणाच्या उपकृमामुळे त्या मुलांचा सकारात्मक विकास घडून आला.त्यांच्या प्रगतीचा आणि आत्मविश्वासाचा स्तर बघता आपणसुद्धा समावेशक शिक्षणा अंतर्गत आपल्या बालकांसाठी त्यांच्या क्षमतेवर आधारीत अभ्यासक्रम तयार केले पाहिजे. विशेष प्रशिक्षित शिक्षक व सामान्य शिक्षक यांचा समन्वय व नियोजनबद्ध आखणी करून त्यांना इतर सामान्य मुलांसोबत नियमित शाळेमध्ये सोप्या पद्धतीद्वारे व शैक्षणिक साहित्याचा उपयोग करून शिकविता येईल. ही मुले सामान्य मुलांसोबत एकत्रित राहून हळूहळू सामान्यपणे जगायला लागतील,आणि मुख्य प्रवाहामध्ये सामावून जातील.समाजात जीवन जगत असताना त्यांच्या पुढे येणाऱ्या आव्हानांना स्वतंत्रपणे पेलून आपले जीवन ते यशस्वीपणे जगतील.

पूर्वीचा इतिहास पाहता विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांचा कार्यात्मक विकास होणे अत्यंत आवश्यक होते. परंतु पुरेशा सोयीसुविधा आणि योग्य वातावरणाचा अभाव,तसेच समाजाशी संबंध येऊन कोणत्याही प्रकारच्या नैसर्गिक आंतरक्रिया घडण्यास वाव मिळत नव्हता.त्यामुळे सर्व वातावरणाशी संबंधित जी सामाजिक कौशल्ये होती ती विकसित होऊ शकली नाहीत.एक प्रकारे या विशेष गरजा असलेल्या मुलांना दुर्लक्षित घटक म्हणून समाज पाहू लागला.त्यामुळे या मुलांना समाजिक सुरक्षा मिळू शकली नाही. समाजाच्या नकारात्मक दृष्टिकोनामुळे त्यांच्यावर असमर्थपणाचा ठपका चिकटला. यासर्व

कारणामुळे समाजामध्ये विशेष गरजा असणाऱ्याबाबत असलेला नकारात्मक दृष्टीकोन बदलणे आवश्यक झाले. विशेष गरजा असणारे व्यक्तीसुद्धा समाजातील एक घटक आहेत. त्यांना आपण एक व्यक्ती म्हणूनच बघायला पाहिजे. त्यांनाही सामान्याप्रमाणे एकत्रितपणे शिक्षण देणे क्रमप्राप्त ठरते. त्यांना वेगळ्या गटांमध्ये ठेऊन चालणार नाही. असा विचार सुरु झाला. त्यांना सामान्य मुलांशी खेळता यावे. प्रसंगी संघर्षही करता यावा. याकरिता त्यांच्या सुप्त गुणांना विशेष वाव देऊन त्यांचा विकास सामान्य मुलांसोबत राहूनच होणे शक्य आहे. हा दृष्टीकोन लक्षात ठेऊन समावेशक शिक्षण ही संकल्पना नियमितपणे महाराष्ट्रात सुरु झाली.

२) समावेशक शिक्षण अर्थ व स्वरूप -

सौम्य किंवा दिव्यांग, शैक्षणिक अक्षम बालके, दुर्गम डोंगराळ, आदिवासी व झोपडपट्टी क्षेत्रातील मुले, वंचित मुले यांना गरजेनुसार सर्वसामान्य मुलांसोबत राहत्या घरापासून जवळ असणाऱ्या सामान्य शाळेत दिले जाणारे शिक्षण म्हणजेच समावेशक शिक्षण होय.

“ समावेशक शिक्षण म्हणजे शिक्षण पद्धतिच्या मुख्य धारेत सर्वांचा स्वीकार. त्या सर्वांना शिकवीताना सामान्य योजनेत सहभागी करून घेणे म्हणजेच समावेशक शिक्षणाच्या चौकटीत शिकविले गेले पाहिजे हे ओळखणे ही सर्व शिक्षकांची जबाबदारी आहे.” (थॉमस. १९९१)

“ संपूर्ण शिक्षण व्यवस्थेद्वारे विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गरजांनुसार सर्वसामान्य शिक्षण योजनेत सहभागी करून घेणे म्हणजेच समावेशक शिक्षण होय.”

“समाजातील सर्व मुलांच्या शिक्षणासाठी शाळेची रचना व आवश्यक सोयींची उपलब्धता असणे म्हणजेच समावेशक शिक्षण होय.”

वरील व्याख्येवरून असे म्हणता येईल की सर्व बालकांना शिक्षणाच्या वेगवेगळ्या संधी वेगवेगळ्या मार्गाने, पद्धतीने उपलब्ध करून देणे म्हणजेच समावेशक शिक्षण होय.

समावेशक शिक्षणाची वैशिष्ट्ये सांगायची म्हंटली तर विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांसाठी आवश्यक सर्व सुविधा शाळेमध्ये उपलब्ध असतात. बालकांच्या वैयक्तिक

गरजानुसार सामान्य शाळेत सर्व मुलांना प्रवेश दिला जातो, सर्व मुलांच्या गरजांचा विचार करून अध्यापन केले जाते, अभ्यासपुरक उपक्रमात सर्व विद्यार्थ्यांचा सहभाग घेतला जातो, बालकांच्या आवश्यकतेनुसार वर्गरचनेत बदल केला जातो, मार्गदर्शन केले जाते, बालकांच्या क्षमतेनुसार अध्ययनाची संधी दिली जाते, गरजू मुले शिक्षणापासून वंचित राहत नाहीत, सामान्य मुले व विशेष गरजा असणारे मुले यांच्यामध्ये मित्रत्वाचे संबंध निर्माण होण्यासाठी शिक्षक प्रयत्नशील राहतात, सर्व सामान्य शिक्षक प्रशिक्षण घेऊन अध्यापन करतात पालकांची भूमिका सहकार्य व मित्रत्वाची असते, या सर्व वैशिष्ट्यांमुळे समावेशक शिक्षणाला आजच्या शिक्षण व्यवस्थेत महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसते. समावेशक शिक्षणामुळे समावेशक शिक्षणात प्रत्येक कार्यात वंचितांना समाविष्ट होण्याची समान संधी प्राप्त होते, विशेष गरजा असणाऱ्या प्रत्येक बालकाला त्याच्या सोयीच्या, आवडीच्या शाळेत जाण्याची सुविधा प्राप्त होते, विशेष गरजा असणाऱ्या बालकाला व्यावसायिक शिक्षण, व शिक्षण मिळाल्याने तो समाजाचा उपयोगी उत्पादक घटक बनून स्वावलंबी बनतो. एकत्रित शिक्षणामुळे शिक्षणावरील खर्च कमी होतो. विशेष गरजा असणाऱ्या बालकाला विशेष शाळेच्या मर्यादित वातावरणापेक्षा कमीत कमी प्रतिबंधित वातावरणात शिकण्याची संधी समावेशक शिक्षणामुळे मिळते. हे सर्व सत्य असले तरी समावेशक शिक्षणाच्या काही मर्यादा आहेत. उदा. सर्वसामान्य मुले विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांपेक्षा लवकर अध्ययन करतात, पारंपारिक शिक्षकाला जास्त संख्या असलेल्या वर्गात विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर लक्ष देता येत नाही, विशेष गरजा असणारी बालके व सर्व सामान्य बालके यांच्यात नेहमी स्पर्धा केल्या जाते, विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांना शिकविताना कुशाग्र बुद्धिमत्तेची बालके कंटाळवाणी होतात. समावेशक शिक्षणात सौम्य दिव्यांग असलेले विद्यार्थींचे शिक्षण घेऊ शकतात, त्यामुळे ही मुले वर्गात मागे पडण्याची शक्यता ही नाकारता येत नाही.

३) समावेशक शिक्षणा संदर्भात धोरणे व कायदे :-

समाजातील दिव्यांग, शैक्षणिक अक्षम बालके, दुर्गम डोंगराळ, आदिवासी व झोपडपट्टी क्षेत्रातील मुले, वंचित मुले यांबाबत समाजाचा शिक्षणाबाबतचा दृष्टीकोन नकारात्मक होता. वंचितांनाही सर्वसामान्यांवर सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. याबाबत जागतिक स्तरावर अनेक धोरणे, कायदे जाहीर करण्यात आले. त्या अनुषंगाने भारत सरकारने स्थापन केलेल्या समित्या, कायदे उपयुक्त ठरतात.

समावेशक शिक्षणासंदर्भातील जागतिक स्तरावर यासंबंधी काही धोरणे आखली गेली ती म्हणजे मानवी हक्क जाहीरनामा (१९४८) व सालमनका निवेदन (१९९४). भारतात ही यासंबंधी काही धोरणे आखली गेली ती म्हणजे भारतीय शिक्षण आयोग (१९६४-१९६६), राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६), राष्ट्रीय अभ्यासक्रम रूपरेषा (२०००), राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (२००५), शिक्षण हक्क अधिनियम (२००९) ही होय.

जागतिक धोरणे :-

* मानवी हक्काचा जाहीरनामा :- संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेने मानवी हक्काचा जाहीरनामा १० डिसेंबर १९४८ रोजी संमत केला. या कायद्यान्वये मानवाचे मुलभूत हक्क अधोरेखित केले. या मधील प्रमुख तरतुदी म्हणजे सर्व मानव जन्मतः स्वतंत्र असून ते सर्व समान आहेत, जन्म, सत्ता, संपत्ती, राजकीय दबाव, धर्म, भाषा, लिंग, वर्ण, वंश, यांच्या आधारे कोणताही भेदभाव करता येत नाही, प्रत्येक व्यक्तीला जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा व संरक्षणाचा अधिकार आहे, सर्व लोक कायद्या समोर समान आहेत, सर्व लोकांना मानवी हक्काचे संरक्षण मागण्याचा अधिकार आहे, बालपण हा विशेष काळजीचा कालखंड असतो. बालकांना सामाजिक संरक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे

* सालमनका निवेदन (१९९४) :- यूनेस्कोने स्पेन मधील सालमनका येथे एका जागतिक परिषदेचे आयोजन ०७ जून ते १० जून १९९४ या कालावधीत झाले त्या सालमनका निवेदनातील तरतुदी म्हणजे प्रत्येक प्रत्येक बालकाला शिक्षणाचा मुलभूत हक्क आहे, प्रत्येक बालकांमध्ये व्यक्तीभिन्नता आहे, शिक्षण व्यवस्थेने बालकांच्या वैविध्यपूर्ण वैशिष्ट्यांचा

विचार केला पाहिजे, विशेष बालकांना सामान्य शाळेत प्रवेश दिला गेला पाहिजे, समावेशक शाळा प्रणाली ही प्रभावी असून त्याचे सर्वांनी स्वागत करावे, कायदे व धोरणांमध्ये समावेशक शिक्षणाच्या तत्वांचा स्वीकार करावा, समावेशक शिक्षणात व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश करावा.

भारतातील धोरणे व कायदे :-

* 'भारतीय शिक्षण आयोग (१९६४-१९६६)' :- डॉ. डी. एस. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमण्यात आलेल्या आयोगाने दिव्यांग शिक्षणासंदर्भात काही शिफारसी सुचविल्या त्या म्हणजे विकलांग विद्यार्थ्यांला सामान्य शाळेत दाखल करून घ्यावे, तीव्र दिव्यांगांच्या विद्यार्थ्यांसाठी जिल्हास्तरावर विशेष शाळा उपलब्ध करून द्याव्यात, सर्वसामान्य शिक्षकांना दिव्यांगाबाबतच्या प्रशिक्षणाची सुविधा असावी, स्वयंसेवी संस्थाना दिव्यांग शिक्षणात योगदान देण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे, दिव्यांगांच्या पुनर्वसनासाठी योजना तयार करावी.

* 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६)' :- १९८६ च्या धोरणानुसार दिव्यांगांसाठी एकात्म शिक्षण सुरु झाले. एकात्म शिक्षण योजनेत दिव्यांग बालकांचे विविध प्रकार होते. या सर्व बालकांना एकात्म शिक्षण योजनेत सामाऊन घेणे अडचणीचे ठरू लागले. याशिवाय दिव्यांगांच्या प्रकारानुसार बालकांची संख्या कमी जास्त होते. त्यामुळे सर्व बालकांना यामध्ये सामावून घेणे शक्य झाले नाही. १९९२ मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचे पुनरावलोकन करण्यात आले. त्यात प्रशासकीय व्यक्ती व शिक्षकांसाठी मार्गदर्शक कार्यक्रम तयार करणे, सौम्य मानसिक विकलांग व इतर प्रकारच्या सौम्य दिव्यांग असणाऱ्या बालकांना सामान्य शाळेत सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात, ह्या बाबी मांडल्या.

* 'राष्ट्रीय अभ्यासक्रम रूपरेषा (२०००)' :- ई. सन. २००० साली राष्ट्रीय शालेय अभ्यासक्रम रूपरेषा तयार झाली. या रूपरेषेमध्ये विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांसंदर्भात काही बाबी मांडण्यात आल्या. त्या म्हणजे सेवांतर्गत प्रशिक्षणामधून शिक्षकांमध्ये दिव्यांग मुलांच्या गरजाविषयी संवेदना निर्माण करणे, विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांसाठी पूरक अध्ययन साहित्य विकसित करणे, शिक्षकांमध्ये आवश्यक कौशल्ये व क्षमता विकसित करणे, विशेष

गरजा असणाऱ्या बालकांसाठी प्राप्त माहितीच्या आधारे मूल्यमापनाची तंत्रे व पद्धती विकसित करणे, विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांना मदत करण्यासाठी सामाजिक संसाधनाचा वापर करणे. व संसाधन केंद्र स्थापन करणे.

* 'राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (२००५)' :- राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेच्या (N.C.E.R.T.) दि.१४ व १९ जुलै २००४ ला झालेल्या बैठकांमध्ये राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्याची पुनर्रचना करण्याचा निर्णय घेतला त्या पुनर्रचनेसाठी प्रा.यशपाल यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय अभ्यासक्रमाचा मसुदा तयार करण्यात आला. यामध्ये विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांच्या शिक्षणासंदर्भात उहापोह करण्यात आला. उदा. ज्ञानेन्द्रीयातील दिव्यांग, मतिमंदत्व, आणि सभोवतालचे अस्थिर वातावरण यामुळे बालकाला शिकण्यास असमर्थता निर्माण होते. याशिवाय अपुऱ्या अध्यापनाचा परिणाम ही या बालकांच्या अध्ययनावर होतो, बालकांच्या अध्ययन अडचणीचे निदान व उपचार याबाबत पुरेसे संशोधन झालेले नाही, दिव्यांग विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गरजाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करण्याच्या संवेदनाहीन वातावरणाचा सामना करावा लागतो, समावेशकता एक नैतिक तत्व आहे. केवळ एक कार्यक्रम नाही, दिव्यांग ही एक सामाजिक जबाबदारी आहे. तिचा स्वीकार करावा, प्रवेश देत असताना विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांना नाकारू नये, विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांचा शालेय कार्यक्रमाच्या नियोजनात सहभाग घ्यावा.

* 'शिक्षण हक्क कायदा (२००९)' :- भारत सरकारने २६ ऑगस्ट २००९ रोजी बालकांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ हा कायदा केला आहे. त्यातील तरतुदी म्हणजे, भाग-३ कलम -४ राज्यशासन किंवा स्थानिक प्राधिकरणाने दिव्यांग बालकांना शाळेत जाता यावे व प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करता यावे यासाठी सुरक्षित परिवहन व्यवस्था करणे, भाग-३ कलम - ९ दिव्यांग बालकांना शाळेमध्ये शिक्षण घेणे शक्य नसल्यास अशा बालकांना निवासाच्या ठिकाणी विशेष सुविधांची उपलब्धता करून देणे, भाग-५ कलम - २१ दिव्यांग बालक ओळखणे व त्यांना अध्ययनामध्ये मदत व्हावी म्हणून अध्ययन साहित्य निर्माण करावे. प्राथमिक शिक्षणातील त्यांच्या सहभागाची व

प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करित असल्याबाबत खातरजमा करणे, भाग-८ कलम -३४ राज्य सल्लागार परिषदेवर सदस्य म्हणून विशेष गरजा असलेल्या मुलांच्या शिक्षणाचे विशेषीकृत ज्ञान व प्रत्यक्ष अनुभव असलेल्या व्यक्तीची नेमणूक करणे. समावेशक शिक्षण उपयुक्त असले तरी त्यात काही अडथळे आहेत. त्याचा ही विचार करणे महत्वाचे ठरते.

४) समावेशक शिक्षण कार्यवाहीतील अडथळे :-

- सामाजिक अडथळे :- समाजात विशेष गरजा असलेल्या व वंचीतांच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा नकारात्मक दृष्टीकोन , समाजातील पारंपारिक विचारसरणी, अंधश्रद्धा, ई. मुळे समावेशक शिक्षणामध्ये अडथळे निर्माण होतात.
- कौटुंबिक अडथळे :- कुटुंबामध्ये सामान्य मुल व विशेष गरजा असणारे मुल यांच्यात भेदभाव केला जातो. सामान्य मुलाला सर्व सुविधा पुरविल्या जातात. मात्र विशेष गरजा असणाऱ्या मुलाकडे दुर्लक्ष केले जाते.
- दैनंदिन गरजा पूर्ण करतांना येणारे अडथळे :- विशेष गरजा असणारी मुले यांच्या गरजा विशेष असतात. त्यांना वेळ द्यावा लागतो. त्या गरजा पूर्ण करताना त्यांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते.
- भौगोलिक अडथळे :- डोंगराळ भाग, जंगल असलेले क्षेत्र, दुर्गम भाग, याठीकाणी शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध होण्यास वेळ लागतो. आदिवासी भागातील नागरिक शिक्षणा बाबत उत्सुक नसतात. त्यामुळे त्यांच्या पर्यंत समावेशक शिक्षण पोहोचण्यास अडथळे निर्माण होतात.
- आर्थिक परिस्थिती :- आर्थिक परिस्थिती हलाखीची असल्यामुळे दोन वेळचे जेवण मिळणे हीच मोठी समस्या कशी दूर होईल याचा विचार वंचित घटक करतात. त्यामुळे शिक्षणाबाबत होणारा खर्च करता येत नाही. शिवाय दिव्यांग बालकाला अधिकचा खर्च झेपत नाही. म्हणून समावेशक शिक्षण पूर्ण करता येत नाही.

- **वैद्यकीय उपचाराचे अडथळे :-** दिव्यांग बालकांना वेळेवर उपचार करावे लागतात.डोंगराळ व दुर्गम भाग असेल तर उपचार उपलब्ध होत नाहीत.शहरात जाऊन भरमसाठ खर्च करून उपचार घ्यावा लागतो.तसेच समावेशक शाळेत प्रवेश दिला तर तिथे आणीबाणीच्या प्रसंगी उपचाराची सोय उपलब्ध नसते.
- **न्यूनगंडाची भावना :-** वारंवार होणाऱ्या टीकेमुळे विशेष गरजा असणाऱ्या व वंचित बालकांना आत्मविश्वासाची कमतरता निर्माण होते.व त्यातूनच न्यूनगंड निर्माण होतो.
- **शिक्षकांची मानसिकता :-** समावेशक शिक्षणामध्ये शिक्षकाची भूमिका महत्वाची आहे.त्यांचा दृष्टीकोन सकारात्मक असला पाहिजे.परंतु बऱ्याच वेळा कामाचा ताण निर्माण झाल्यास शिक्षकांची मानसिकता बदलेली दिसते.
- **शिक्षकांचे प्रशिक्षण :-** समावेशक शिक्षण देण्यासाठी वारंवार विविध प्रशिक्षण दिले जाते.ते प्रशिक्षण अधिक दर्जेदार व परिपूर्ण असावे लागते.बऱ्याच वेळा शिक्षक प्रशिक्षणाला गंभीरतेने घेत नाहीत.केवळ औपचारिकता म्हणून उपस्थिती दर्शवितात.
- **प्रशासकीय अडथळे :-** विशेष गरजा असलेल्या व वंचित बालकांना असणाऱ्या सोयी सुविधा उपलब्ध असतात मात्र त्याची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने होत नाही .त्यांच्या पर्यंत त्या योजना पोहोचत नाहीत.योग्य पद्धतीने योजना व शिक्षणाची जागरूकता केली जात नाही.

सारांश :- समावेशक शिक्षण चांगले व दर्जेदार होण्यासाठी समाजाने,शिक्षकांनी,पालकांनी विशेष गरजा असणाऱ्याबद्दल जबाबदाऱ्या आस्था,प्रेम,जिव्हाळा,याचे भान ठेवले पाहिजे.तेव्हा चांगला समावेशक समाज बनेल .भारत सरकार समावेशक शिक्षणाद्वारे शिक्षण प्रक्रिया अधिक प्रबळ व गुणात्मक करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.याबाबत प्रसारमाध्यमांद्वारे विविध प्रकारे समावेशक शिक्षणाबाबत जागरूकता निर्माण करण्याचाही प्रयत्न आहे.

संदर्भ ग्रंथ यादी

- प्राथमिक शिक्षकांसाठी हस्तपुस्तिका - समावेशक शिक्षण', (२००५), महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन प्रशिक्षण परिषद, पुणे.
- महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (२००९). 'समावेशित शिक्षण लोक प्रतिनिधींसाठी: प्रशिक्षण मार्गदर्शिका', पुणे .
- अवचार एस.आर.(२०१०), 'विशेष शिक्षण', नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे. ' शेटकर, ग.खडकीकर, बंदिनी.(२०१३) 'विशेष शिक्षण', मृण्मयी प्रकाशन, औरंगाबाद. चव्हाण कि.(संपादक), 'शिक्षण तरंग', (सप्टे., ओक्टो. २०१४), इनसाईट पब्लिकेशन, नाशिक. सोहनी, चित्रा. व शिरोडे, संगीता.(२०१६), 'समावेशक शिक्षण' सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे
- इंदलकर, नवनाथ. व माने, सुरेश.(२०१६) 'समावेशित शिक्षण व शिक्षक', अक्षरगंगा प्रकाशन, सांगली.